

Сарыарқа санлақтары

**Қарағанды облысы бойынша
2005-2007 жылдарға арналған
«Мәдени мұра» аймақтық
бағдарламасы аясында
шығарылды**

**Қарағанды облысының әкімдігі
Облыстық мәдениет департаменті
Облыстық мәдени-сауық және халық
шығармашылығының ғылыми-әдістемелік
орталығы**

САРЫАРҚА САҢЛАҚТАРЫ

**Қарағанды
2007**

УДК 82
ББК 84 Қаз 7-5
С22

Құрастырушы және редакторы Тілеуғазы Бейсембек,
Қазақстан Жазушылар одағының мүшесі

Пікір жазғандар:

Мұхаметқали Әбдуов, филология ғылымдарының докторы
Жұмағали Наурызбай, педагогика ғылымдарының докторы
Рымқұл Сүлейменов, Қазақстан Жазушылар одағының мүшесі
Кәмел Жүністегі, Қазақстан Жазушылар одағының басқарма
мүшесі
Серікбай Алпысұлы, Қазақстан Журналистер одағының мүшесі

Редакция алқасы:

Омарбекова Р., Хамзин М., Сүлейменов Р., Ештанаев Ғ.,
Ақсұңқарұлы С., Бейсембек Т., Балташұлы Е., Асқаров С.,
Хайдарғалиева Х., Төлеуов Т.

С22 Сарыарқа саңлақтары. Қарағанды өңірінде өмір сүріп, шығармашылықпен айналысқан халық дарындыларының өмірі мен өнері туралы. – Павлодар: «ЭКО» ҒОФ, 2007. – 316 б.

ISBN 9965-808-53-8

Кітапта дарындылығымен аты шыққан саңлақтар туралы ғылыми-зерттеу және танымдық материалдар топтастырылған. Халық даналығынан сусындаған Кемпірбай мен Шөже, Шортанбай мен Нарманбет, Қожабай сияқты от ауызды, орақ тілді ақын-жыршылар, күміс көмей, асқақ үнді әншілер мен бармағынан үн төгілген күйшілер өмірінен сыр шертіледі. Жинақ өлке тарихын зерттеушілер мен мәдениет қызметкерлері, студенттер, мектептің жоғары сынып оқушылары, жалпы көпшілік қауым үшін көп мағлұмат береді.

ББК 84 Қаз 7-5

ISBN 9965-808-53-8

С 4702250201
00(05)-06

АЛҒЫСӨЗ

Халқымыздың тарихында ханыңнан да тайсалмай, «бас кеспек болса да, тіл кеспек жоқ» деп шындықты бетке айтатын суырыпсалма ақындар, су төгілмес жорғадай тайпалған шебер күйшілер, аспандағы аққуға үн қосқан өр дауысты, күміс көмей әншілер болғаны мәлім. Ауыз әдебиетінің, халық музыкасының негізін салған солар. Біздің мәдени құндылықтарымыз солардың өлең-жырлары, әндері мен күйлері. Кемпірбай мен Шөженің айтысы ауыз әдебиетінің тамаша үлгісі екенін дәлелдеудің қажеті жоқ. Олар да бастарынан қилы заманды кешірді. От ауызды, орақ тілді Шортанбай, Нарманбет сияқты халқының қамын, елінің егемендігін ойлап, отаршылыққа қарсы болған Алаштың арыстары «зар заман» деп жырлап, озбыр биліктің қармағына ілікті. Халқымыздың асқан дарын, адал ұлдары үстем партияның қылышынан қаны тамып тұрған заманда құрдымға жіберілді. Олардың есімдерін халықтың жадынан өшіруге тырысты. Өлеңдерін, әндері мен күйлерін жариялауға, орындауға тиым салынды. Сөйтіп талай жыр жауһарынан, асыл мұраларымыздан айрылды.

Бірақ халықтың жүрегіндегіні өшіру мүмкін емес еді. Көпті көрген көнекөз қариялар – біздің шежіреміз, байлығымыз ғой. Солардың жүрек түкпірінде, көңіл қалтарысында жатқан сырлары – асыл қазынамыз. Ол ұрпақтан ұрпаққа тарап, бүгінгі күнге де жетіп отыр. Сол баға жетпес асыл кендерімізді аршып алып, аялап, сақтап, болашаққа мұра етіп қалдыру – біздің парызымыз.

Бұл шараларды іске асыру Президентіміз Н.Ә.Назарбаевтың «Мәдени мұра» бағдарламасының арқасында ғана мүмкін болып отыр. Облыстық мәдениет департаменті шығарып отырған мына жинақ сол істің бір ғана көрінісі.

Жинақта сонау XIX ғасырда өмір сүрген данышпан ақындарымыз Кемпірбай, Шөже, Шортанбайдан бастап, кешегі кеңес заманында ел арманын жыр еткен ақындар-жыршылар, «Батыстың классикалық операларында шырқай алар дарын екен» деп, музыканың білгір мамандары таңдай қаққан асқақ үнді әншілер, қос шектен сыр толғаған майталман күйшілер туралы ғылыми-зерттеу еңбектер топтастырылған. Халық таланттарының өнегелі өмірі мен өркенді өнері туралы деректер кімді болса да қызықтырмай қоймайды. Өйткені бұл деректер негізінен бұрын айтуға тиым салынған, есімдері ұмытыла бастаған, немесе тым аз жазылған арыстарымыз туралы. Тағы бір ерекшелігі, кітаптағы еңбектердің көбі жергілікті ғалымдарымыз, жазушыларымыз бен журналистеріміздің қаламынан туған. Бұл туындыларда ақындардың тегінде бар ақындығы, өскен ортасы, көңілге түрткі, тілге тиек болған әлеуметтік жағдай ашып көрсетіледі. Өлең-жырлардың уыттылығы, шыншылдығы, көркемдігі талданып, отты шумақтардың саяси астарына да мән беріледі. Бұдан көпшілік оқырман қауым, ғылыммен айналысамын деген жастар көп мағлұмат алары даусыз. Кітап осындай танымдық қасиетімен де құнды.

Қорыта айтқанда, бұл жинақ облыстық мәдениет департаментінің құзырымен «Мәдени мұра» бағдарламасы ауқымында атқарылып жатқан игі істерге, халқымыздың рухани құндылықтарын сақтау шараларына қосылған қомақты үлес.

Серік Аксұңқарұлы

Қазақстан Жазушылар одағының мүшесі,

Қазақстан Жазушылар одағының

Қарағанды бөлімшесінің директоры

Айтыстың аққан жұлдызы

XIX ғасырда қазақтың өлең-өнерін шырқау шыңға шығарған жыр жұлдыздарының бірі – Шөже Қаржаубайұлы. Ол Нұра бойында 1803 жылдың (бір деректерде 1808 жыл – ред. Т.Б.) тамызында Қаржаубай атты сіңірі шыққан кедей шаруаның жанұясында дүниеге келді.

1986 жылы қайтыс болған Қасеннің баласы полковник Сағат ақсақалдың айтуына жүгінсек: Шөже емшек сүтіне жарымай жылауық болыпты. Шешесі Қазына Бөрібайқызы – негізі Қараөткелдік домбырашы әйел. Руы Шаншар ішінде Қаракесек Бөргөз болады. Шөже қатты жылағанда анасы домбыра тартып уатады екен. Кішкентай Шөжені қырқынан шығарып, қырық қасық су құйып «Ғайып ерен қырық шілтенге» тапсырып болғанда, қолында қобызы бар атақты Жанак ақын құдайы қонақ болыпты. Шөже жылай берген соң Жанак сәбиді қолына алып уатыпты. Батар күнмен таластырып ұшықтап, аузына түкіріпті де өзі безілдетіп қобызын тарта жөнеліпті:

Ұйықтай ғой, Шөже торғайым,
Көк қасқырым келе ғой,
Желе жортып толғайын.
Аузынан ақық төгілсін,
Жанақтай су жорғаның.

(Жанактың «Көкқасқыр» күйінен)

Жанактың киесі көкқасқыр екен. Күйді тартқан Қоянды жәрмеңкесінің соңғы қымызшысы, белгілі қобызшы Қананбике

Тілеубайқызы. Оның шешесі – Жанак ұрпақтары 1970 жылдары қайтыс болған.

«Сынықтан басқаның бәрі жұғады» дейді халық даналығы. Сәби Шөже есейе келе Жанактан да өткір сатирик, есімі алты алашты дүрліктірген ақын болды. Оның 1958 жылғы одақтас республикалардың ақындарымен бірге көп томдық серияда аталған біраз өлеңдері жарияланды. Солардың ішінде «Домбыра шыққан тыңқылдан», «Балта мен Шөже айтысының» сапалы аударылғаны жөнінде баспасөз бетінде пікірлер айтылды. Кітаптың алғы сөзін жазуға М. Әуезовпен бірге қатысқан Т. Әлімқұловтың әңгімелеуінше Шөже өлеңдерін аударған А. Кореневтің пікірі мынадай: «Зағип Шөже батыстың Гомеріндей, шығыста Мақтымқұлы мен Хафиз қалай дараланып тұрса, Шөже де сол ұлылардың тобынан ХІХ ғасырдағы қазақ зиялыларының арасынан кескін-келбеті айқын көрінеді. Бейшара мүгедек жанның мұрасы баршылық. Шыққан топырағы да қасиетті екен, бұған алғы күндері қазақ зерттеушілері дұрыс көңіл аударсын». Ал, аудармашыға (А. Кореневке) Шөже өлеңдерін ұсынып, ол туралы қилы әңгімені жырдай етіп айтушы қазақтағы баллада жанрының көрнекті ақыны Қайнікей Жармағамбетов еді.

6 Ойлы да отты жырдың жалынына оранған Шөже ақын Жанак, Орынбай, Токжан, Арыстанбай, Тезекбай секілді дүлдүлдердің ортасында өсті. Шөженің ұстазы әйгілі Жанак өз заманында, бетіне ешкімді тік қаратпаған Рүстем төрені семсердің жүзіндей өткір айтқыштығымен тіліп салған айбары арыстандай шайыр еді. Міне сол шешендік, өткірлік Шөжеге дарып есейе келе от ауызды, орақ тілді ақындық өнерге ұласты.

Ақынның көзі зағип болғанмен көкірегі ояу, мінезді, кісілігі зор екен. Оның қай айтысына көз жүгіртсең де өмір мен өлім,

куаныш пен қайғы, күнә мен пәктік, әділдік пен зұлымдық, үміт пен күдік қатар өріліп отырады. Нәрлі де әрлі асқақ ойлары бір қырынан қарағанда арабтың классикалық поэзиясындағы сириялық ұлы философ ақын Әбу-Әли Әл-Маримен үндеседі. Мәселен, тағдыр тәлкегі мен тауқыметін көп тартқан Шөже жеті жасында қорасаннан көзі кетсе, Әл-Мәри төрт бәйіттерінде:

Көресінді көресің жаныңды құдай алғанша,

Түнектен көзің ашылмас, сүйегің қурап қалғанша, —
десе, Шөже Орынбаймен айтысында:

Соқыр деп соқтығасың өңшең мұндар,

Көзімді мен борышқа бергенім жоқ.

немесе:

Егерде Қарынбайдың бітсе малы,

Зәредей бір сәулеге сатпас па едім —

деп тағдыр сыйына налиды.

Өлең-өнердің ақынсыз, айтыссыз сәні келген бе? Қарауылдың келіні шикілсары ұл тауып шілдеханасына Шөжекең де жетіпті. Ауылға жете бергенде аяқ астынан бөдене пыр етіп ұшқанда ат оқыс үркіп, ақын жерге топ ете түседі. Саптама етігі ертоқымдағы үзеңгімен қоса кетеді. Шөжекең байпағымен көгалға отырып қалады. Дәл осы кезде «жеңсең, осы сәтте жеңесің» деп кеуке-улеген соң Атығай, Қарауылдың жайсандары Орынбайға еріп тұра жүгіреді. Үстінің шаңын қағып аспай-саспай, ентігіп келген Орынбайға:

Келіні кер Атығай тобан аяқ,

Ұл туды деп естідім сары ала аяқ.

Жауындатып жетіп ем Орекеңе,

Тәңір құйған нұрына қарамай-ақ —

деп қағытыпты Шөже. Мұны естіген Орынбай:

Бей уақытта мініпсің кер ала аяқ,
Тәңір ғарып жаратқан аямай-ақ.
Астында атың, аяқта етігің жоқ,
Неге отырсың қу соқыр жалаң аяқ, —
деген екен.

Біз сөз сайысының бұл желісін Сағат Хасенұлынан 1974 жылы жазып алған болатынбыз.

Бір өзгешелігі басқа ақындардай емес, Шөже мен Орынбай айтыстары белгілі бір әуенге құрылған. Отыз сегіз жол айтыста комедияға тән тәп-тәуір драмалық сюжет те бар. Сондай-ақ, Шөже, Орынбай айтыстарының жеті-сегіз нұсқасының кейбір шумақтарын орталық архивтерден көруге болады. Ал аталған нұсқаларға текстологиялық жүйе жасасақ, әр айтыстың туу, қалыптасу тарихы, этнографиялық тілдік ерекшеліктері, айтысқа қатынасқан адамдардың кескін-келбеті бәрі де өмір материалдарымен сәйкес келеді. Шөже мен Орынбай айтыстарының өзге айтыстардан ерекшелігі сол — басқа әдеби нұсқаларда кездеспейтін көне сөз тіркестері, ислам дініне қатысты тың үздік органикалық бейнелер табылады. Олар қазақтың архаизм сөздерін мейлінше мол меңгерген. Оны қазақтың ұлы ғалымы Шоқан Уәлиханов та мойындаған. Жиһанкез Шоқанның айтуынша «Шөже айтысқа қоса жыршылық өнерді көп дамытқан. Жанак дәстүрін бізге жеткізуші қобызшы ақын». Ал, М. Әуезов: «Барлық қазақ әдебиетінің өзі білген ескілігінен Абай жалғыз ғана Марабай мен Шөжені ғана нағыз — ақын» депті.

Абайдың Шөжеге деген аса зор ықыласын білген жазушы Шөжеге «Абай жолы» романының үшінші тарауын арнап, көлемі 15-20 беттей мазмұн беріп, оның ақындық тұлғасын ашып берген.

Шөжеге Абайдан соң ілтипатпен қараған Мағжан еді. Ол «Ақан сері» туралы мақаласында: «Екі аяқты адамның ділмары, улы тілді, ұшқыр ойлы Шөже» дей келіп, оның өлеңдерін кейінгі ұрпаққа үлгі-өнеге етіп ұстайды. Ал, ХХ ғасырдың басындағы қазақ поэзиясының ірі өкілдерінің бірі – Сұлтанмахмұт Торайғыров ХVIII-XIX ғасырдағы қазақтың ең ірі төрт ақынын өзіне пір тұтып, құрметтеген:

Кешегі Бұқар жырау, Жанак ақын,
Шөже, Орынбай халыққа жайған даңқын.

Сондай-ақ, өлең сөздің даңғылы Жамбыл өмір бойы Шөжені өзге ақындарға үлгі-өнеге тұтып, Сүйінбайдан кейінгі ұстазым деп білген.

Оның:

Шөже менен Кемпірбай,
Өлең-жырдың жұртындай – деуі осыған дәлел.

Өмірге өнерімен қызмет еткен Ш.Қаржаубайұлына біз – кейінгі ұрпақ айта жүрер, үлгі етерлік іс істеп, еңбек етуіміз керек. Ақпа ақынның, айтыс жүйрігінің жұлдызы сонда жанбақ.

Құрастырушыдан: Заманында Шөже Шортанбай ақынды іздеп барып айтысқан. Сол айтыстың толық емес нұсқасы жазушы К. Жүністегінің қолында бар.

Тағы бір мәселе: Шөже ақынның қай жерде жерленгені туралы әртүрлі пікірлер бар. Болашақта ақын Шөже өмірін зерттейтін адам табылып, тарихи шындық ашылса, нұр үстіне нұр болар еді (ред. – Т.Б.).

ШОҚТЫҒЫ БИІК АҚЫН

Өткен ғасырда-ақ өзінің терең философиялық көзқарасымен де, еркіндікті аңсаған асау жырымен де түркі әлеміне қатты әсер еткен Шортанбай мұрасы XX ғасырда сан дауға түсіп, бар ғұмырын жіктеп айтатын кешегі ауылдағы дуалы ауыз қариялардан өмір жолы толық жазылып та алынбады.

Ақынның нағашы жұрты Есмағанбет қариядан бір кезде Ғабиден Мұстафин ғана жазып алғанын Ескең қария да, оның баласы Әбдісадық та үнемі айтып келді. Бұл түбегейлі ойды жеткізуші арамыздағы көзі тірі қарт ұстаз Жұматай Құтжантегі екенін де айта кетелік.

Шортанбай туралы алғаш мәліметті 17-18 жасында оның атқосшысы болған Әбеу ақсақал, Көпжан Бәйменұлы берсе, кейінде Ескей жыршыдан, толғауларын айтқаны үшін жиырма жылға жуық ғұмырын саяси лагерьде өткізген Анарбектен, тоқсанға келіп көз жұмған Қазі ақыннан алған едік.

10 XVII ғасырда Шұбыртпалы руы Арқаға қоныстана алмай, сыр бойын мекен етіп жүргенде Шортанбайдың бабалары сол румен қыз алысып, араласып бірге көшіп жүрген. Ақынның әкесі Қанай Арқадағы Айыртауды (Ақадыр маңы) мекен етіп, Сарым ішіндегі Нақып қожаның қызы Шүкіманға үйленеді. Шортанбайдың әкесі Қанай осы мандағы – бүгінде Қанай бұлағы атанған жерге бұлақ суын бұрып, егін салған. Егін арығының ізі әлі сайрап жатыр. Осы мәліметті алғаш айтқан Шортанбай үшін 18 жыл түрмеде отырған

Анарбек жыршы – Базардың немересі. Базар – Шортанбайдың әкесі Қанаймен туған бажа.

Қанайдан Шүкіман төрт-бес жыл ішінде екі қыз туады. Сол шақта Қанайдың әкесі дүниеден қайтып, бір себептермен інісі Қаратау жаққа көшіп кетеді де, жалғыз үй қалған Қанай қайын жұрты Нақыптың ауылына қоныс аударып, қалған ғұмырын Нұра бойында өткізеді. Келер жылы, яғни 1818 жылы көктемде осы нағашысының ауылында (қазіргі Жалпақсаз қыстағы) болашақ жазба әдебиетінің көшбасшысы – Шортанбай ақын дүниеге келген. Бала жасынан ел ішіндегі ақын, шежіреші шешендерді естіп өскен Шортанбайдың өнерге деген құмарлығы ерте оянған. Ол Бесатаның болашақ иелері – Жанғұтты, Дүйсенбай билермен жастайынан араласып өссе, Абылай, Кенесары, ағасы Саржанның ерлігі туралы ертегідей әңгімелермен көкірегі ашылып, Ресейге қараған елінің мұңын ерте таныған.

Болашақ ақын бала кезінен бірер шумақ өлең тастап жіберуге шебер болған. Есмағанбет қарияның айтуына қарағанда, Шортанбай бозбала шағында Жанғұтты ауылының жоғалған түйесін іздесіп, Аюлының Ақсай деген жерінің бас жағында атын отта-тып отырса керек. Қолды болған түйені сол ауылдың ұрылары байқамай үстіне айдап келеді. Сол жерде Шортанбай алғаш рет «Бала зарын» айтқан екен. Бозбала ақынның сол «Бала зары» кейінде сан өзгеріске ұшырағаны даусыз.

11

Сауатын ауыл мектебі молласы Ыбырайымнан ашқан Шортекең кейін Шаяндағы медресені тәмамдап, онан Бұхар оқуын бітіріп, 17 жасында, шамасы 1895 жылы елге біржола оралады. Шешендігімен де, білімділігімен де көзге түскен Шортанбайды Жамантай, Құсбек төрелер, әрі әкесімен немере, Құнанбайды аға

сұлтан сайлатқан атақты Күдері қожа шақыртып, Қарқаралыға барады. Міне, осы жерде ол біраз жылдай тұрады. Арқаның сөз өнері мектебіндей болған Қарқаралыда сан жүйрікпен кездесіп, шыңдала түседі. Дәл осы қалада жас Шортанбайдың тарлан ақын Орынбаймен айтысы өтеді.

Осы тұс бала жасынан бірге өскен достары Дүйсенбай мен Жанғұттының Кенесары қолына біржола қосылып та кеткен шағы еді. Орыс ұлығы қалқитып «Хансымақ» сайлап қойған Құсбек пен Жамантайдың қолында еш билік жоқ, халқына көмектесер дәрмені аз екеніне көзі жете түскен Шортанбай Кенесарыға тілеулес болып, Айыртауда ол Орта жүздің ханы сайланғанында барып қатынасқанын Анарбек жыршы бізге жеткізген.

Ортауда Кенесары хан көтерген,
Орта жүз соңына ерген тым ертеден.
Бесата баласынан Жанғұтты бар,
Бәйсейіт, Дүйсенбай мен Есбай, Қара,
Бір қол боп көрінетін жеке-дара, —

дейтін Шортанбай сөзі сақталған.

12 Ресей империясы отаршыл саясатының негізгі бағыты қазақ халқын шөлге ығыстыра отырып, қазақ жерін біржолата иемдену екеніне көзі жете бастаған ақын Кенесары ханның ұлт-азаттық қозғалысына тілеулесі де жақтасы болып шыққан. Ұлытауда Кенесарыны бүкіл ел ақ кигізге салып хан көтергенде, бұл жолы Бесатаны бастап барған Керней Бәйсейіттің тобы ішінде Шортанбай Жанғұтты, Дүйсенбайлармен бірге екенін Қазі ақын 1980 жылы баса айтқан. Ақын сол жолы:

Ұлары шулап Ұлытау,
Орыс, қазақ қылған дау.

Алаша хан, Жошы хан,
Қазақтың басы қосылған.
Жалаңаш шапқан ер жігіт
Қолдаса құдай келер сау, —

деп басталатын толғау айтқан екен. Бұл жырды тоқсанға келген Қазі ақсақал бізге толық жеткізе алмады.

Тәуелсіздік үшін Кенесары бастаған ұлы шайқастың шын жақтаушысы болса да, Шортанбай да, Құнанбай да оның қолына анық қосылмай, әлде бір себептермен, не сол қозғалыстың қажеті үшін Қарқаралыда қала берген. Шортанбайдың Кенесарыға тілеулес екені, әрине, сезілмей қалған жоқ. Бұл жағдай Құсбек пен екеуінің сан рет кездесіп қалуына, араларының ашыла түсуіне себеп болған. Оның үстіне, Кенесары қолының сарбазы, түрмеден қашып шыққан Керней Тықыны үйіне жасырғаны да білініп қалады. Ояздық қалада енді қалып мән шықпасына көзі жеткен соң, ол 1850 жылы шама-сында Нұра бойындағы елге біржола оралады.

Арқасын орыс оязына сүйеген Құсбекпен араздасып келген Шортанбайды нағашы жұртымен бірге әуелде Бәйсейіт пен Дүйсенбай қамқорлығына алған. Бәйсейіт Құнанбай қатарлас та, Дүйсенбай Жанғұттыдан 3-4 жас үлкен екен. Кенесары хан дүниеден өткен соң бір жылдан кейін Арқаға ақынның бала кезден бірге өскен досы Жанғұтты да оралады. Бұл кезде дін оқуын тауыса тәмамдаған, бірақ бала кезінен өлеңге аңсары ерекше ауып, ірілі-ұсақты сан ақынмен қағысып қалып жүрген Шортанбай өнерге біржола бет бұрған еді. Бұл жөнінде Бәкірұлы Зекен қария қызықты жағдай айтады. Отызға жаңа іліккен Шортекең жолаушылап келе жатып, Аюлымен жалғасқан көлденең қырдағы оба басында ат шалдырып отырып қалғып кетсе, жарқырай киінген адам түстес екі кісі келіп, жыршылық етуіне аян беріп кеткен деседі екен бұрынғы өткен үлкендер.

Кенесары хан жеңіліп, халі ауырлай түскен осы шақта Шортанбайдың замана зары туралы сан толғаулары туғаны еш күмән келтірмейді.

Арқадан дәурен кеткен соң,
Қуғындап орыс жеткен соң,
Тіпті амал жоқ, қазағым
Түсті барып торына, –

деген шумақтар көтерілістен кейінгі торығу кезеңінде тууы дау тудырмаса керек.

Ақынның өзі де Бесата ішіндегі Қояншытағай – Сарымның бір қызына үйленсе, баласы Аязбайды Жанғұттының Қасенінің қызына, Алдабергенін Есбайдың немересіне үйлендіріп, қызы Бәтішті Бөрлібай Ақпанбайға тұрмысқа ұзатқан. Ал жалғыз қарындасы Қалаулыны кезінде Кәрсен -Қозыбақ Бейсен дегенге берген еді. Одан туған Кәрібек күйші белсенділердің қолынан қаза тапқан.

XIX ғасырдың екінші жартысы патшаның отаршылдық саясаты шығандаған кезі еді. Қазақ халқын жер бетінен көшіру амалы тек жерін тартып алып, шөлге қуып тастау емес, оны мәдениетінен, дінінен аластап, басыбайлы крепостнойы ету де еді. Міне, осы саясатты жылдамдату үшін қазақты алдап-арбау, күштеу, зорлау жолын қатар қолданып, шоқындыру саясатын да тезірек жүзеге асыруға көшті.

14 Елдің болашағын ойлаған адамдар бұл саясатқа қарсы тұрды, халықты ата-бабасының дінінде, ислам жолында сақтап қалу үшін күрес жүргізді. Тобықтыда Құнанбай Қарқаралыда мешіт салдырса, Бесатада Бәйсейіт, Көпбайлар осы іске мұрындық болды.

1855-57 жылдар шамасында Жанғұтты би Аюлы тауының батыс жағындағы Қойкөл өзеніне таяу тұстан мешіт салдырды. Бұл кезде ақындығымен де, діни-философиялық көзқарасымен

де елге әйгілі болған Шортанбай досы Жанғұттының өтініші бойынша осы мешітте жыл жарымдай уақыт имамдық етіп, бала оқытады. Табиғатынан сөз өнерін қуған, жыраулық дәстүрді мықтап ұстанған Шортанбай онан кейінгі уақытта имамдығын жалғастыра бермеді деп ешкім сөккен емес. Міне, осы тұста, бір жағы Қуандықты, екінші жағы Тарактыны аралап жүрген Шөже ақын сөз өнерін жарыстырып, сынасып көрмекке Шортанбайды іздестіріп келеді. Шөже мен Шортанбайдың ақындық өнер жарысы Жанғұтты бидің ауылында өтеді. Дала көкжалындай адуын Шөже мір оғындай сөзін қадай айтса да, Шортанбай жеке бастың мүддесі, бақталастығы емес, ел мұңын, туған халқы қамын көлденең тосып, Шөжені сөзбен буа береді. Асау болса да ақылды Шөже бұған ден қойып, екі ақын рухани табысып тарайды. Бұған Шөженің:

Шортеке, ел сыйлаған пірім едің,
Сенімен айтысуға тұрып едім.
Басқадай қу соқыр деп кемсітпедің,
Басқа ақын тап өзіңдей ірі ме еді.
Осымен мен сөзімді тоқтатайын, —

дегені дәлел.

Шортанбай — Шөже, Орынбай сияқты айтысты негізгі мақсаты тұтқан ақын емес, ол жыраулық дәстүрді ұстана отырып, жазба әдебиеттің есігін ашқан алғашқының бірі, не нақ өзі. Бірақ реті келген жерде айтыстан қашпаған, әрі өзі тұстас ақындармен тең түсіп, өзінің терең пәлсафалы ойымен шоқтығы асып көрініп отырған.

Шортанбайдың Бесата ішінде Елемес ақынмен жұмбақ айтысы аса қызғылықты. Сол сияқты өзінің замандасы, әрі құрдасы Асан Бұғымен арасындағы айтысы да бір ғана қақтығыс емес,

құрбылардың арасындағы қалжың ретінде талай жылдарға созылған жағдай. Шортанбайдан кейін талай өмір сүрген Асан Бұғы «Ей, қу сөз-ай, жеңем деген далбаспен Шортанбайға тілім тиіп кетті-ау» деп сан өкінгенін Қазі ақын да, Анарбек жыршы да ескертіп айтып отыратын. Асан Бұғының осы өңірде 40-жылдарға дейін болған немересі Әбукарин де оның сол өкінішін ел құлағына қалдырған.

Кенесары хан қазаға ұшырағаннан кейін уақытша тыншыған Ұлы Даланы, кешегі асқақ Алтын орда елін көруге патша тұқымы құмар-ақ еді. Соның бірі – ұлы князь Владимир 1867 жылы Омбыға жетіп, Қазақ даласына сапар шекті. Жоғарғы жақтың ерекше үкімімен оның алдында қазақ бар жақсысын жайып, жайсаң азаматтарын көрсетуге тиісті болды. Сол жақсы-жайсаңның бірі болып Құнанбай тобымен Шортанбай да барған. Сол жолы қазақтың жақсы-жайсаңын суретке түсірген. Онан құралған альбомдар 1917 жыл төңкерісіне дейін сақталғаны белгілі.

Шортанбайдың князь Владимирге барған сапарын бізге жеткізуші Қазі ақын «Шортанбай патшазадаға Құнанбаймен бірге барыпты. Сый-сыяпат көріпті» дей келіп, Шортекең Ертістің бойына сыңсып мұжық қоныстанып жатқанын көріп:

Ертістің бойы ен жайлау,
Көшіме түсті бір байлау.
Алғанын мұжық аз дейді,
Жер қосып тағы жаз дейді.
Келіп те қапты төресі,
Жоқ шығар бізге бересі, –

деп налып та, түңіліп те оралған екен дейді. Осы сапарға Шортанбай Құнанбай ауылынан аттанған. Ақынның ойға толы жыр-ын қатты сыйлаған Құнанбай оны өз ауылында жиі қонақ еткен.

Міне, бұл жағдай бала Абайға қатты әсер еткені дау тудырмаса керек. 1864 жылы Есбай асына қатынасқан Шортанбаймен еш ақын айтыспаған. Бұл оны елдің құрметтеу белгісі еді деседі үлкендер. Сол аста ат жарысы бас бәйгесін аты озса да орта жүз өзі алмай, қонақтарға берген екен. Бұл жөнінде Шортанбайдың:

Бәйсейіт бас төреші халқы сенген,
Тәбекен, Ескеңе – мен соңына ерген.
Жанғұтты бас бәйгені өзі берген,
Екіншіні жетелеп Кәдір келген.
Орта жүз «той біздікі, алмаймыз» деп,
Үлгі еткен өнегені былайғы елге, –

дегенін Ескей жыршыдан алған едік.

Шортанбай – 1868 жылы Ереже бойынша жерінен біржола айрылған қазақ халқының ендігі болашағы қатерлі екенін де жақсы түсініп, ашына үн қатқан ақын:

Кетейін десе алды тар,
Тұрайын десе кәпір бар.
Қазақтың ұлы қамалды, –

деп, жерінен айырыла бастаған елінің барар жер, басар тауы қалмағанына қамықса:

Билік кетті басыңнан,
Қорлық көрдің жасыңнан, –

деп те елі үшін егіледі.

Шортанбай – ел мұңын жырлап қана қоймай, ол өмірді түзеу үшін өз жолын ұсынып, күресе де білген қайраткер. Бір кезде отаршылдық саясатқа қарсы:

Жалаңаш мін де, жауға шап,
Қатын-бала қамы үшін, –

деп тікелей көтеріліске шақырған ақын бірте-бірте енді елді сақтап қалу – қазақы қоғамды сақтап қалумен тікелей байланыс-

ты екеніне көзі жетіп, хан билігі жойылса да, жұртты бірлікке, бірлік арқылы қазақ мәдениеті мен қазақы өмірді қорғау үшін ақсақалдықты қорғауға үндеген.

Бүкіл қазақ жұртының жерден ада қалуынан қауіптенген ақын елді отырықшы болып, жерге иелік етіп қалуға шақыра отырып, өз басы жеке үлгісін көрсеткен. 1873-74 жылдары Нұра өзенінің Қойкөлмен қиылысынан бірер шақырым төменгі жерден су диірмен салдырып, тоған бөгеп, егіншілікке елді баулыған.

Міне, осы тұста алпысты алқымдап қалған Шортанбай Ойыл, Қостанай, Қызылжар, Кереку, Семей, Жетісу, Шу өңірін аралап, ел мұңын жырлап, насихатын айтудан бір танбаған. Оның 1881 жылғы Семей сапары да осының бірі еді. Барарында да, қайтарында да Қарқаралыға соғып, Құнанбай ауылында болады. Ауылға күншілік жол қалғанда түнде далаға түнеген екен, сонда дүниеден қайтары туралы аян беріліпті дейді қариялар. Аязбай тоғанындағы өз үйіне жете алмаған ақын әрі досы, әрі құрдасы Жанғұттының үйінде болашақты болжаған жырын айта отырып, дүниеден көшеді.

Шортанбай Жақсы Жәкеңе өзін нағашысы Ыбырайымның мазары іргесіне жерлеуін тапсырып, ертең ертемен Жәкең қабірінің басына келсе, рухы бұл маңнан кетіп бара жатқанының куәсі боларын да айтыпты.

18 Ақын қабірі басына әзірше мазар салмауын, оны бүлдіріп тастар заман да болатынын, кейінгі ұрпақтар тұсында ғана рухы көтерілетінін, сол ұрпақтар қабірін қамқорлыққа аларын ескертіп кеткен екен.

Елі мен жерінің мұңын жырлап, қолынан келгенінше қамқоры болған ақын рухы көтерілер заман да, оның ойлы, ырысты мұрасын дәріптер ұрпақ та дүниеге енді келгендей. Ұлы ақынның арманы орындала бергей.

Жыр жауһары

Кемпірбай Бөгенбайұлы 1834 жылы Егіндібұлақ өңірінде өмірге келіп, 1895 жылы қайтыс болған. Атақты ақынның әйгілі жыр жампоздары Шөже, Тезекбай, Әсет, Жәмшібай ақындармен айтыстары халық арасына кең тараған. Кемпірбайдың Шөжемен айтысының аяғы жұмбақ айтысқа айналады. Ал Кемпірбайдың Жәмшібаймен сөз қағысы ру айтысының дәстүрінде өтеді.

Кемпірбай өте ірі ақын болған адам. Әсет ақынның Кемпірбай ауырып жатқанда көңілін сұрай келіп айтқан өлеңі, оған Кемпірбайдың қайтарған жауабы көркемдік жағынан қазақ фольклорының тамаша үлгілерінің бірі. Өлең мен әнге жастайынан машықтанған Кемпірбай ақынның есімін қазақ жұртына мол таратқан туындысы – «Әсетпен арыздасуы» атты шығармасы. Тарихи мәліметке қарағанда Әсет 1895 жылы 28 жасында Кемпірбайдың ауылына келеді. Бұл кезде ақынның жасы алпыс бірде екен. Әсет пен Кемпірбайдың кездесуі жайлы Мәдинқызы Сақыптың дерегінде былай делінген: «Кемпірбай ақын ауырып жатқанда Әсет көңілін сұрай келсе, ол теріс карап ыңкылдап жатыр екен. Терлеп, мазасы кетіп, әлсін-әлсін жөтеліп, дегбірсіздене беріпті. Мұны көрген Әсет көзіне жас алып, іштей тебірене толқыпты, сырқатты қатты аяп кетіпті. Қасына жақын келіп, қолынан ұстап: «Қалайсың, сырқатың қалай?» – депті. Кемпірбай естіді ме, естімеді ме үн-түнсіз жата беріпті. Сонда Әсет не істерін білмей абыржи бастапты. «Соншама алыс жерден ат терлетіп келгенімде бақұлдаса алмай қалатын болдым-ау» – деп қапаланады.

Аурудың қолын ұстап, ештеңе демей отыра береді. Біраздан кейін «Мен өлеңмен толғамаған соң үндемей жатқан шығар, ақынның көңілін жырмен сұрайын» – деп ыңғайланып, оның бас жағында сүйеулі тұрған үкілі домбыраны қолына алып, ащы айғайға басады. Сонда Кемпірбай: «Әттең, дүние-ай, Әсет келіп қалған екен ғой. Менің бүйтіп өкпелеген баладай, теріс қарап жатқаным жарамас» – деп домбырасын өзі алып, жауап қайтарыпты.

Әсеттің Кемпірбайдың көңілін жырмен толғап сұрауы – кәрі тарланның делебесін қоздырып, жігерін жаниды. Ішіндегі ақтарылғалы тұрған інжу-маржанның сыртқа шығуына септігін тигізеді. Бұл екі ақынның бас қосуы жұртшылыққа екі қыранның қатар самғауындай, тұлпарлардың дүбірлі жарысындай әсер қалдырады.

Әсет:

Ассалаумағалейкүм, ей, Кемпірбай,
Дертіңе шипа берсін патша құдай.
Даусымды танимысың, атым Әсет,
Мен келдім әдейі іздеп көңілің сұрай.
Науқасың төмен тартты деп естіп,
Жыладым бәйіт айтып үш күн ұдай.
Аспанда айнала ұшқан ақ сұңқар ең,
Кез келіп жайған торға бопсың мұндай.
Сонда Кемпірбай төмендегі жауапты айтыпты:
Көңілімді Әсет келді көтергелі,
Барады өкпем қысып жөтелгелі.
Өлсем де көк кептерге бір соғайын,
Домбырам екі шекті ап кел бері.
Ат шапса, боз озбай ма буырылдан,
Мен шапсам жер танабы қуырылған.

Басымды шапқан сайын шайқап тастап,
Ағады қанды көбік шығырымнан.
Уа, жұртым! Осынау дерттен өлсем керек,
Науқасым төмендепті бұрынғыдан.

Тегінде, тыңдаған жанның ішкі сезімін қатты сілкініп, көзіне жас, көкірегіне өксік ұялатып:

Әсетжан, осы аурудан өлем білем,
Алланың аманатын берем білем.
Кеудемнен көкала үйрек қош деп ұшты,
Сол шіркін, кәрі жолдас өлең білем, —

деп терең тебіренетін Кемпірбай арманының асқар шыңы — өзінің өлеңі емес, кәрі жолдасы өлеңмен қоштасуы ғой.

Сондықтан да ол:

Қамығып, қош деп жылап, ұшып кетті,

Осы өлең Серікбайға қонбас білем, — деп көкірегі қарс айрылып, аһ ұрады. Өйткені өзінен кейін ат жалын тартып мінер ұрпағының қалмасына ақынның көзі жеткендей, соны жаны сезінгендей күйзеледі. Бұл туралы заманымыздың заңғар жазушысы Мұхтар Әуезов былай дейді: «Кемпірбайдың өлерде айтқан сөзі сондайлық көңілде тығылып жүрген сырды ашады. Ол сыр — ақынның сыры. Сондықтан өзіндей ақын Әсетке ғана айта алады. Кемпірбайдың сыры оны бес жасынан Дәуіт иектеген екен. Сол күнде кеудесіне көкала үйрек болып, кәрі жолдасы өлең қонған екен. Бұл өлең барлық ақынға ақындық өнері шеттен келіп даритын қасиет деп түсінгенді білдіреді».

Кемпірбайдың іштей күйзеліп, соншама қалың ой құшағында жатқанын шынайы сезінген Әсет:

Сен кетсең, өзіндей боп ұл туар ма-ай,
Қою сөз қояр ма екен үн шығармай.

Сырат деп Сарыарқадан естігенде,

Үйімде үш күн жаттым тыншыға алмай, –

деп терең тебіренеді. Әсет пен Кемпірбай іштей бір-бірімен белгісіз бір жібек жіп арқылы түйісетін, жалғасатын сияқты. Сол себепті де ақындар арманы бір арнада тоғысқандай. Мұны біз «Сен кетсең өзіндей боп ұл туар ма-ай, Қою сөз қояр ма екен үн шығармай» деген Әсет сөзінен анық байқағандаймыз.

Кемпірбай өлеңді кәсіп еткен ақын. Үйде де, түзде де домбырасын қолынан тастамаған. Ақындарды іздеп жүріп айтысқан. Халықтардың көңілін өлең-жырмен көтеруден жалықпаған. Міне, осы себепті шаруаға қыры болған емес. Ал көшпелі тұрмыста желіде құлын, өрісте малы болмаған адамның халін түсіндірудің қажеті жоқ.

Кемпірбайдың Шөжемен айтысы өзіндік ерекшелігімен, оқиғасын соншама шиеленіске құрылуымен бағалы дүние. Екі ақын да тапқыр. Екеуінің өлеңінде де ой, сезім бар. Сондықтан олар тыңдаушысын ұйытып, «ой, пәлі-ай, өркенің өссін» деген ризашылығын жиі естіген. Екі ақынның айтысы 1910 жылы Қазанда «Қазақтың айтыс өлеңдері» деген атпен жарық көрді. Бұдан кейін 1931 жылы С.Сейфуллиннің «Қазақтың ескі әдебиет нұсқалары» деген кітабында жарияланды. Бұл айтыстың бір ерекшелігі аз сөзділігінде, мазмұндылығында. Ақындар басы артық оқиғаға бармай, қозғалған мәселенің өзін ғана сөйлетеді. Әуелі Кемпірбай бастап:

Асыма шақырмаған келдің жетіп,

Алатау бөксесінен басып өтіп.

Бұл елде қожа, молда құрып қап па,

Қу соқыр неге келдің жетектетіп, –

десе, оған таудан тас домалатқандай Шөже ірі сөйлеп: